

GYÓNI GÁBOR

1941 PROBLEMATIKÁJA AZ OROSZ HISTORIOGRÁFIÁBAN

THE CONTROVERSY SURROUNDING 1941 IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

This study discusses the evolution of the '1941 problematique' in Soviet and Russian historiography, by focusing on the history of the question regarding the level of preparation of the USSR on the eve of the upcoming war against the Nazi Germany. The question is very sensitive and its interpretations often reveal political overtones. The first interpretations, given by politicians (Y. V. Stalin and V. M. Molotov) on the treacherous attack by Germany on the USSR, largely determined subsequent historical narratives. The same happened again in the 1950s, during the 'exposure of the cult of personality of Stalin'. However, in the 1960s there appeared several different explanations about the events as there were various interpretations on the causes of the tragedy of 1941. Meanwhile the official historiography was quite critical of Stalin's activity and the military leadership's efficiency on the eve of June 22. Military memoirs, which appeared in large numbers in the 1960s, on the contrary, testified the country's adequate preparation for the war. In the conditions of the Soviet historical discipline's reality, this 'dispute' remained latent, although some convergence can be found in the officially approved history of the Great Patriotic War, whose volumes were published in the Brezhnev era. After the collapse of the Soviet Union in the early 1990s, the reevaluation of the events of 1941 began. In this spirit, even in the leading Russian historical periodical were expressed opinions, saying that the USSR, allegedly, was preparing an offensive strike against Germany. Current historiography's interpretation is much closer to the point of view of the Brezhnev era, however, it relies on a far more extensive material than the latter.

Keywords: Soviet historiography, Russian historiography, 1941, USSR, Stalin, Nazi aggression against the Soviet Union, Great Patriotic War

I.

A szovjet és orosz történetírásban, de a történelem iránt fogékony szélesebb közönség körében is hosszú ideje élénk érdeklődés és viták tárgyát képezi az 1941-es év problémája: azaz a háború előtti német–szovjet kapcsolatok értékelése; a Szovjetunió háborúra való felkészültségének kérdése; illetve az 1941 nyarán bekövetkezett kolosszális léptékű szovjet katonai vereség értelmezése.¹ Az alábbiakban a vonatkozó orosz (szovjet) historiográfia fejlődését tekintem át a „kezdetektől” a legutóbbi időkig. A problematika irodalma óriási, egy egész élet is kevés lenne az áttekintéséhez. Az alábbiakban elsősorban a reprezentatívnak számító, illetve az új impulzusokat adó műveket vettem számba, így vázolva a felvetett kérdések kapcsán az orosz történeti gondolkodás *evolúcióját*.

Német részről már 1940 nyaratól konkrét tervek merültek föl a Szovjetunió megtámadására, a katonai operációt konkrétan vázoló ún. Barbarossa-tervet a német kancellár december 18-án írta alá. 1941 január végén kezdődött a tervnek megfelelő német stratégiai csapatösszevonás. Április 30-án dőlt el, hogy a támadás dátuma június 22. lesz.²

Június 22-én a kora hajnali órákban bekövetkezett a fasiszta agresszió a Szovjetunió ellen. Hajnalban Schulenburg német nagykövet Moszkvában átadta Molotov szovjet külügyi népbiztosnak a német hadüzenetet és vele diplomáciai jegyzékeket, melyekben az szerepelt, hogy Berlin értékelése szerint a Szovjetunió diverzáns tevékenységet és propagandát folytat Németországban, valamint csapatokat összpontosít a nyugati határán. Hajnali 4 órakor Berlinben Ribbentrop német külügyminiszter Vlagyimir Gyekanozov szovjet nagykövetnek adott át hasonló közleményt a támadás okairól.³

A történetek első szovjet értelmezését Molotov szovjet kormányfőhelyettes és külügyi népbiztos fogalmazta meg a június 22-én, moszkvai idő szerint 12 órakor elhangzott rádióbeszédében. Szavai szerint Németország

- 1 KRAUSZ TAMÁS, „Viták a német–szovjet megneptámadási egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?”, in *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*, szerk. BARTHA ESZTER, KRAUSZ TAMÁS (Budapest: Russica Pannonica, 2011), 9–22.
- 2 В.С. ХРИСТОФОРОВ, *1941 год: чрезвычайные меры в СССР по предотвращению катастрофы в Великая отечественная война. 1941 год* (Moskva: Издательство Главного архивного управления города Москвы, 2011), 211–60.; *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны* (Moskva: Кучково Поле, 2012), 353.
- 3 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 532.

hadüzenet és követelések bejelentése nélkül támadta meg a Szovjetuniót. A támadás „példátlan árulás a civilizált népek történetében,” mivel a Szovjetunió betartotta a német–szovjet megnemtámadási egyezmény feltételeit. Később Molotov mégis megemlíti, hogy a német nagykövet már a támadás után, reggel fél hatkor közölte a hadüzenetet, és a német agresszió arra hivatkozva indult meg, hogy a szovjet hadsereget a keleti német határokon összpontosították. Molotov szerint a Szovjetunió békés politikát folytatott Németország irányában, a felelősség a történekeért Berlint terheli, mivel Németország a támadó fél.⁴

Sztálin először csak 1941. július 3-án szólalt meg nyilvánosan a háború kitörése után, nevezetes rádióbeszédében (amikor a régies/egyházi „Fivérem és nővérem” megszólítással fordult a Szovjetunió lakosaihoz). A rádióbeszéd elhangzásakor már nyilvánvalóvá vált, hogy a támadó német erők áttörtek a nyugati határon összpontosított szovjet védelmi rendszert. Amikor Sztálin megszólalt, már elesett Minszk, Riga, a breszti erőd védői bekerítve folytatták hősiességüket, az ukrainai Lembergben ünneplő tömeg várta a bevonuló németeket, és a szovjet hadsereg kezdeti fölénye ellenére elvesztette a dubnói tankcsatát. Sztálin – ekkor már a június 30-án létrehozott, különleges hatalmi jogosítványokkal rendelkező Állami Védelmi Tanács elnöke – értékelése szerint a német sikerek oka, hogy az ellenség tudatosan készült a háborúra, ellentétben a békés életet élő Szovjetunióval. A németek számukra kedvező, a Szovjetunió számára kedvezőtlen időpontban kezdték meg a támadást. A szovjet fegyveres erők nem voltak mozgósított állapotban: „a szovjet seregeket még mobilizálni kellett volna és a határhoz vonni.” A szovjet állam vezetője röviden értékelte az 1939–1941 közötti német–szovjet kapcsolatok kérdését is: a Szovjetunió az 1939 augusztusában Németországgal kötött megnemtámadási egyezménnyel másfél évi békét nyert, „és lehetőséget kapott, hogy felkészítse erőit a támadás kivédésére, ha a fasiszta Németország megkockáztatná a támadást országunk ellen a paktum ellenére is.” Az egyezménnyel Németország is nyert – folytatja Sztálin –, mert erőit felszabadíthatta, „de politikailag veszített, mert véres agresszorként leleplezte magát az egész világ előtt.” Azaz a Szovjetunió jobban jött ki a megállapodásból, mert a háború kirobbantásáért Németország vitte el a felelősséget. Hibát követett-e el a Szovjetunió, amikor megnemtámadási egyezményt kötött Németországgal, és „olyan hitszegő, gonosztevő emberekkel, mint Hitler

4 В.М. Молотов, «Выступление по радио Заместителя Председателя Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В. М. Молотова», *Правда* 23 июня 1941 г.

és Ribbentrop?” – fogalmazza meg a dilemmát az önmagával folytatott kérdés-felelet kommunikációt kedvelő Sztálin. A válasz: a Szovjetunió nem hibázott a megneemtámadási egyezmény megkötésével, hiszen Németország tett békeajánlatot, és egy olyan békeszerető államnak, mint a Szovjetunió, ezt el kellett fogadnia.

Ami a háború menetét illeti, a szovjet kormány feje kénytelen megállapítani, hogy „hazánk nagy veszélybe került.” A német támadás folytatódik, bár „az ellenség legjobb egységei már megsemmisültek.” Sztálin értékelése szerint a Vörös Hadsereg hősie ellenállást tanúsít, amiben „az egész szovjet nép” támogatja. A Szovjetunió önvédő és *felszabadító* harcot folytat. A gazdaságot a hadsereg szükségleteinek kell alárendelni. A gyávákkal és pánikkeltőkkel le kell számolni. A megszállt területeken az ellenségnek semmit nem szabad hagyni.⁵

Mint látható, az első szovjet hivatalos megszólalások június 22. után a német támadás hitszegő jellegét, de nem a váratlanságát hangsúlyozták.

Sztálin következő nyilvános helyzetértékelésére 1941. november 6-án került sor a moszkvai metró Majakovszkaja állomásán. A moszkvai közgyűlés előtt elmondott beszédében (a bolsevik hatalomátvétel 24. évfordulójára rendezett ünnepségen) német hitszegő támadásról és békeszerető Szovjetunióról beszélt, melyet csak a háború kényszerített arra, hogy életét a katonai viszonyokhoz alakítsa. Összegezte a háború négy hónapjának eredményeit, megállapítva, hogy a németeknek jelentős területet sikerült elfoglalniuk, de 4,5 millió embert vesztek, ezzel szemben a Szovjetunió 350 ezer főt veszített halottakban, 378 ezer ember eltűnt, megsebesült 1 millió 20 ezer. A német erőforrások már kimerülőben, a szovjeteké csak most kezd növekedni. A német villámháborús tervek összeomlottak. A németek abban reménykedtek, hogy sikerül Anglia és az USA támogatását elnyerni a Szovjetunió elleni háborúhoz, és ez lett volna a célja Rudolf Hess májusi angliai útjának. Nem vált be a németek azon számítása sem, hogy a szovjet rendszer hamarosan összeomlik: *„A Vörös Hadsereg kudarcai nemcsak hogy nem gyengítették, hanem éppen ellenkezőleg, még jobban megerősítették a munkások és parasztok szövetségét, a Szovjetunió népeinek barátságát.”* Sztálin hangsúlyozta: a szovjet hadsereg, amely csak négy hónapja vív háborút, tapasztalatlanabb, mint a két éve folyamatosan harcban álló német haderő. Minél jobban távolodnak a németek a háterszáguktól, annál gyengébbek lesznek. Értékelése

5 И.В. Сталин, «Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И.В. Сталина», *Правда* 3 июля 1941 г.

szerint a német hadsereg gyengébben, a szovjet hadsereg jobban szerepelt eddig. Ugyanakkor kitért arra, is, hogy mi okozta a Vörös Hadsereg „átmeneti kudarcait.” Az okok: hiányzik a második front (vagyis a felelősség Moszkván kívül keresendő); nincs elég tank és repülő, bár a szovjet tankok és repülők minőségben felülmúlják a németeket.⁶

Egy harmadik értékelést is érdemes idézni Sztálintól, nevezetesen, 1945. május 24-én elhangzott „győzelmi pohárköszöntőjét.” Sztálin ebben a beszédben a – szerinte – Szovjetunió vezető nemzetévé vált orosz népre emelte poharát, s ezt mondta: *„Kormányunk nem kevés hibát követett el, 1941–1942-ben kétségbeejtő helyzetek is voltak, amikor hadseregünk hátrált, elhagyta Ukrajna, Belorusszia, Moldávia, Leningrád megye, a Karél-Finn Köztársaság falvait és városait, mert nem volt más kiút. Más nép azt mondhatta volna: maguk nem váltották be az önökhöz fűzött reményeket, más kormányt nevezünk ki, amely békét köt Németországgal, és nyugalmat biztosít nekünk. Ez megtörténhetett volna, vegyék figyelembe. Ám az orosz nép nem így döntött, az orosz nép nem kötött kompromisszumot, hanem támogatásban részesítette kormányunkat. Ismétlem, követtünk el hibákat, két évig a hadseregünk kénytelen volt hátrálni, nem voltunk urai a helyzetnek, csak futottunk az események után. Ám az orosz nép hitt, kivárt és reménykedett, hogy mégiscsak boldogulunk az előállt helyzettel.”*⁷ Első olvasásra is feltűnő, hogy ez a beszéd mennyire sokfenekű és milyen sok értelmezést tesz lehetővé. Nem véletlen, hogy régóta viták tárgyát képezi. Ami számunkra ez esetben jelentős, az nemcsak az „önkritika”, hanem annak deklarációja, hogy az 1941-es összeomlás után valóban már Oroszország határain belül sikerült megállítani Németország és szövetségesei támadását, és jelentős részt valóban az orosz (értsd: nem az ukrán, moldáv, üzbég, stb.) nép áldozatvállalásának köszönhetően maradhatott fenn a Szovjetunió, a szovjet rendszer.

Sztálin fent említett beszédei (kivéve a sorba nem teljesen illeszkedő győzelmi pohárköszöntőt), és az ezeket is tartalmazó, 1946-ban kiadott, sztálini narratívát tartalmazó, a Nagy Honvédó Háború történetét taglaló kötet⁸ nagyjából kijelölték az 1941-es év problematikájának további értelmezési

6 I.В. Сталин, «XXIV годовщина Великой Октябрьской Социалистической Революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И. В. Сталина», *Правда* 7 ноября 1941 г.; I.В. Сталин, *О великой отечественной войне Советского Союза* (Москва, Военное издательство Министерство Вооруженных Сил СССР, 1946), 16–23.

7 I.В. Сталин, «Приём в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии», *Правда* 25 мая 1945 г.

8 Сталин, *О великой отечественной войне Советского Союза*

kereteit: eszerint tehát a német–szovjet megnemtámadási egyezmény helyes döntés volt; a Szovjetunió békeszerető politikát folytatott; az 1941-es átmeneti német sikerek oka az ellenfél túlereje volt, de a németek villámháborús terveiket így sem tudták realizálni a Vörös Hadsereg hősies ellenállása miatt, amiben a szovjet nép vállalva támogatta a katonákat.

II.

A háború történetének akadémikus megírása már 1941 decemberében kezdetét vette a Szovjetunióban. Ekkor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája bizottságot állított fel a Honvédő Háború Évkönyvének elkészítése céljából. A bizottság jelentős részben dokumentálással, illetve propagandatevékenységgel foglalkozott. Első publikációik már 1942-ben jelentek az *Isztoricseszkijszurnal* című folyóiratban (Ogyessza védelméről, a partizánmozgalomról).⁹ Ugyancsak már 1942-ben napvilágot látott M. Tolcsonov *A német stratégia bukása* című műve, amelynek fő mondanivalója, hogy a német villámháborús tervek kudarcot vallottak.¹⁰ Még 1945 előtt számos hadtörténeti jellegű mű jelent meg az aktuálisan zajló háború eseményeiről (a hátszág tevékenységétől kezdve az egyes csataleírásokig). A háború hadtörténeti kutatása természetesen intenzíven zajlott 1945 után is: 1946-ban hadtörténeti tanszékek jöttek létre, 1955-ig 500 kandidátusi és 2 doktori disszertációt írtak a Szovjetunió nagy honvédő háborújáról.¹¹

Ezek a publikációk elsősorban a szovjet sikerek bemutatására irányultak, miközben az 1941-es nagy vereség témája tabusodott, már csak azért is, mert az felvetette volna a szovjet katonai és politikai vezetés felelősségét (mint ezt láttuk Sztálin pohárköszöntőjében). A szovjet olvasóközönség előtt rejtve maradtak az 1941 előtti német–szovjet kapcsolatok Moszkva számára utólag kellemetlen elemei. 1946-ban jelent meg *A második világháborút megelőző időszakra vonatkozó dokumentumok és anyagok 1937 – 1939* című diplomáciai iratgyűjtemény, két kötetben (1981-ben újra kiadták). Ez a válogatás természetesen nem tárta fel az 1941 előtti német–szovjet együttműködés minden elemét (a megnemtámadási egyezmény titkos záradékát), melyekről csak az 1980-as évek végén lehetett („legálisan”) megtudni többet. 1948-ban viszont az amerikai külügy kiadásában megjelent egy

9 И. Сосновский, «Героическая оборона Одессы», *Исторический журнал* 1-2 (1942), 37–53.

10 М. Толченев, *Крушение германской стратегии* (Москва: Воениздат, 1942)

11 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 26.

dokumentumkötet a német–szovjet együttműködésről, ami tartalmazta a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékát is,¹² és a Szovjetunióban is nagy visszhangot váltott ki. Erre válaszul még abban az évben *Történelemhamisítók* címmel egy szovjet brosúra látott napvilágot (a Szovjet Információs Iroda anonim kiadványa), amely rágalomnak nevezte az amerikai külügy dokumentumai alapján megjelenített német–szovjet együttműködést, és ellentámadásként az amerikai ipari köröket vádolta a náci Németország katonai programjának támogatásával. A fokozódó hidegháborús retorika szellemében a nyugati hatalmak diplomáciáját ostorozta a háború kezdeti periódusa miatt, azt feltételezve, hogy a nyugati hatalmak össze akarták ugrasztani Németországot és a Szovjetuniót. A Szovjetunió ebben a helyzetben kénytelen volt elfogadni a német ajánlatot a megnehtámadási egyezményről, mert ezzel időt nyert a háborúra való felkészülésre. Az események ilyen alakulásáért a felelősséget Anglia és Franciaország viselik.¹³ A hidegháború, a nyugati–szovjet szembenállás árnyéka tehát a Nagy Honvédő Háború (NHH) szovjet értelmezésére is rávetült.

1952-ben jelent meg I. V. Anyiszimov és G. V. Kuzmin tábornokok rövid összefoglalása *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról*, amely a hidegháború szellemiségében a nyugati országokat tette felelőssé a náci Németország politikája miatt.¹⁴ A könyv szerzői szerint „az USA, Anglia, Franciaország reakciós, imperialista körei” támogatták Németországot, a német hadiipart, abban reménykedve, hogy a német fasizmus kezével pusztítják el a szocializmust. Amikor pedig Németország agresszióba kezdett, „ezek a körök nyíltan kiegyeztek vele” – tulajdonítják a szerzők azt a magatartást a nyugati hatalmaknak, amit maga a Szovjetunió (is) folytatott.¹⁵ A könyvben egy szó sincs a német–szovjet együttműködésről.

Hasonlóan hidegháborús, nyugatellenes szellemiségről árulkodik a többi, még a sztálini korszak aurájában született mű a második világháborúról.¹⁶

Ugyanakkor a szovjet irodalomban már az 1940-es években megjelentek a csírái az alternatív véleményeknek az 1941-es tragédiával kapcsolatban.

12 RAYMOND JAMES SONTAG, JAMES STUART BEDDIE (eds.), *Nazi-Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of German Foreign Office* (Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1948)

13 *Фальсификаторы истории (историческая справка)* (Moskva: Госполитиздат, 1948)

14 И.В. АНИСИМОВ, Г.В. КУЗЬМИН, *Великая отечественная война Советского Союза* (Moskva: Военное издательство, 1952), 3.

15 АНИСИМОВ, КУЗЬМИН, *Великая отечественная война Советского Союза*, 5.

16 SZ. GOLIKOV, *A szovjet hadsereg világraszóló győzelmei a Nagy Honvédő Háborúban* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1953), 5.

Nyikolaj Voznyeszenszkij, a szovjet Tervhivatal vezetője 1948-ben publikálta *A Szovjetunió hadigazdasága a Nagy Honvédő Háború idején* című művét, ami rámutatott a szovjet gazdaság eredendően militarizált jellegére – tehát kétségbe vonta a „békeszerető Szovjetunió” tézisét, még úgy is, hogy a könyv természetesen sikertörténetként ábrázolja az 1930-as években végbement nagy gazdasági átalakítást, a kollektivizációt, iparosítást.¹⁷ Voznyeszenszkij könyvét „antimarxistának” nyilvánították (őt magát pedig 1949-ben az ún. „leningrádi ügy” keretében letartóztatták, 1950-ben kivégezték).

Az 1953 utáni korszak a szovjet történettudományban is az „enyhülés” időszaka, a korábbi kinyilatkoztatások és dogmák mellett tere nyílt a tudományos diskurzusnak is,¹⁸ illetve folytatódott a forrásgyűjtemények kiadása. Az egyik legfontosabb, a mai napig alapvetőnek tekintett munka az 1955-ben öt kötetben megjelent *A fasiszta Németország és szövetségesei szárazföldi haderőinek dokumentumai csoportok, összetétel, diszlokáció szerint*, a korban divatos, barokkos című forrásgyűjtemény.

Az 1950-es években merült fel az igény a háború történetének reprezentatív, „kanonikus,” az egész szakmát átfogó feldolgozására, amely addig hiányzott. 1955-ben a *Voproszi Isztorii* 5. számában jelentés számolt be a szándékról, még a „személyi kultusz” jegyében.¹⁹ A könyvre azonban még éveket kellett várni, és a háború történetének feldolgozását komolyan befolyásolta a sztálini személyi kultusszal való szembefordulás 1956-ban.²⁰

Nyikita Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) első titkára 1956. februárban a XX. Kongresszuson tartott zárt (de a pártszervezetek között terjesztett; a szélesebb nyilvánosság számára a Szovjetunióban csak 1989-ban publikált) előadásában Sztálin cselekedeteiről szólván 1941-es politikáját is bírálóat érte. Hruscsov előadása szerint a Szovjetunió nem készült fel a háborúra, ami Sztálin bűne. A győzelmet ugyanakkor a személyi kultusz idején Sztálin nevéhez kapcsolták – indokolatlanul. Az 1941-ben a szovjet hadsereg vereséget szenvedett, amit a későbbi értékelés igyekezett győzelemként interpretálni, mondván sikerült meggátolni a német villámháborús terveket. Holott – emlékszük vissza az akkor az ukrán

17 Н.А. Вознесенский, *Военная экономика СССР в период Великой Отечественной Войны* (Москва: Госполитиздат, 1948)

18 Л.А. Сидорова, *Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия* (Москва: Памятники исторической мысли, 1997)

19 «О разработке истории Великой отечественной войны Советского Союза», *Вопросы Истории* 5 (1955), 3–8.

20 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. VI. Итоги Великой Отечественной Войны* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1965), 424.

párt élén álló Hruscsov – 1941 előtt a szovjet retorika az volt, hogy ha az ellenség támadást intéz a Szovjetunió ellen, akkor azonnal az ellenség területére helyezik át a hadműveleteket. Hruscsov szerint „egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a németek támadása váratlan lett volna.” Régóta ismert volt a német fenyegetés, ám Sztálin ignorálta a figyelmeztetéseket. A szovjet ipar szervezetenként felkészült a háborúra, ám ennek ellenére nem volt elég tank, repülő és más felszerelés. Az 1937-ben indult repressziók a hadsereget is érintették. Sztálin a német támadás után pánikba esett, cserbenhagyta az országot, utána pedig indokolatlanul beavatkozott a katonai kérdésekbe. Végül a győzelem kovácsa a Párt volt (tehát nem Sztálin, de nem is a szovjet emberek).²¹

Az 1950-es évek végén a hivatalos tudományosságban is a „hruscsovi” koncepciónak megfelelően került korrigálásra a NHH története, például a hadtörténész Borisz Tyelpuhovszkij monográfiájában. A korábbi elemekből persze megmaradt, hogy a Szovjetunió békeszerető ország volt, a németek túlerőben támadtak; de mindez kiegészült Sztálin éles kritikájával: a szovjet ipar nem készült fel a háborúra, a szovjet fegyverzet elavult volt; a hiszékeny, naiv Sztálin pedig hibák sokaságát követte el.²² A végső győzelem a Pártnak köszönhető. A szovjet csapatok hőiesen küzdöttek a túlerővel benyomuló ellenséggel szemben.²³ Ebben az interpretációban is fennmaradt az a hidegháborús tézis, miszerint az „amerikai imperialisták” segítségével valósulhatott meg a német hadiipar újjászületése az 1930-as években. A nyugati hatalmakat terheli a felelősség a biztonságpolitikai helyzet romlása miatt, mert lemondtak a kollektív biztonsági együttműködésről, és legalizálták a német hadiipari törekvéseket (lásd pl. az 1935-ös brit-német flottamegállapodást). Németország ennek köszönhetően rövid idő alatt a legmodernebb haditechnikával rendelkező hadsereget hozta létre. A Nyugat szándéka Németország és a Szovjetunió egymásnak ugrasztása volt. A Szovjetunió támadása Lengyelország ellen 1939. szeptember 17-én az ott élő beloruszok és ukránok védelmét szolgálta.²⁴

1960-ra végre elkészült a reprezentatív, hatkötetes *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története 1941 – 1945* című kiadvány. A könyv munkálatai 1957 őszétől az SZKP kontrollja alatt zajlottak, egy, a párt

21 Н.С. ХРУЩЕВ, «О культе личности и его последствиях», *Известия ЦК КПСС* 3 (1989), 128–71.

22 Б.С. Тельпуховский, *Великая отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткий очерк* (Москва: Политиздат, 1959), 33., 39–40.

23 Тельпуховский, *Великая отечественная война Советского Союза*, 51.

24 Тельпуховский, *Великая отечественная война Советского Союза*, 7.

által kijelölt bizottság koordinációja mellett. A bizottság tagjai hozzáférést kaphattak zárt dokumentumokhoz. A munkában összesen több tucat szerző vett részt, a Szovjetunióval szövetséges szocialista országokból is, az NDK-ból és Csehszlovákiából (magyar szerző nem kapott lehetőséget).

Ebben a narratívában is megmaradt az 1941 (1939) előtti nyugati politika elítélése, amiről mindjárt az első kötet alcíme is tanúskodik, miszerint az „imperialista hatalmakat” terheli a felelősség a háború kirobbantásáért. Miközben a nyugati országok azon mesterkedtek, hogy kivéztessék Németországot és a Szovjetuniót is, valamint készségesen kielégítették a német hódító törekvéseket (München, 1938), csak a Szovjetunió lépett fel határozottan és következetesen a fasiszta agresszió ellen.²⁵ A narratíva a Szovjetunió expanzív törekvéseit is a „békepolitika” részeként ismerteti, például az, hogy Moszkva 1940 novemberében Bulgáriát a saját érdekszférája elismeréseként követelte Németországtól, a szöveg megfogalmazása szerint valójában Bulgária védelmét jelentette a német-fasiszta megszállás fenyegetése elől.²⁶

A Szovjetunió számára jó döntés volt a megnemtámadási megállapodás megkötése Németországgal, mert így az ország időt nyert, bár a békés építkezés és a háborúra való felkészülést szolgáló időnyerés szándéka logikailag nem feltétlen illeszkedik egymáshoz. E szöveghagyomány szerint a Szovjetunió állítólagos katonai előkészületeiről szóló elképzelések a náci propagandából vett legendáriumok. Ugyanakkor a szöveg nyíltan kifejti, hogy a háború előtti szovjet nehézipari fejlesztések jelentős részben katonai célokat szolgáltak. 1939 és 1941 között a szovjet hadsereg átfegyverzése zajlott, de nem elégséges tempóban. A háború előtti szovjet tervek kizárólag védekező célokat szolgáltak, és az 1941-es kudarc legfőbb oka az volt, hogy nem állt rendelkezésre elégséges erő a nyugati határ menti övezetekben.²⁷ A felelősség az események kedvezőtlen alakulása miatt Sztálint terheli. Bár Sztálin számos figyelmeztetést kapott a várható német támadásról, de nem vett ezekről tudomást, amit a TASSZ június 14-i közleménye demonstrál a leginkább (eszerint alaptalanok a pletykák egy esetleges német–szovjet háború közeledtéről). Az 1941-es vereség miatt a felelősség a hiszékeny és

25 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. I. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1960)

26 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. I. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*, 396.

27 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. I. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*, 402., 404., 407., 470., 475.

együgyű, ugyanakkor minden hatalmat önző módon a saját kezében összpontosító Sztálint terheli, továbbá Szemjon Tyimosenko védelmi népbiztost, és Georgij Zsukov vezérkari főnököt, akik „rosszul mérték fel a stratégiai helyzetet.”²⁸ A német támadás teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a szovjet csapatokat, amelyek viszont hősieen ellenállást tanúsítottak a túlerőben előrenyomuló ellenféllel szemben. Ez a koncepció annyiban új és jelentőségteljes, hogy Sztálin mellett már a szovjet katonai vezetés felelőségét is felveti. A hibát hibára halmozó Sztálin és katonai vezetők helyett a győzelem kovácsa a Párt. A Hruscsov által előadottakhoz képest viszont ez a reprezentatív NHH-történet csak említésszerűen veti fel a repressziók kérdését (az utolsó kötetben),²⁹ és a „hibák ellenére” továbbra is váratlanul tartja a német támadást. Tehát a korrekciók ellenére végül is nem vált hivatalossá az az ábrázolásmód, amit Nyikita Hruscsov vázolt fel 1956. február 25-én előadott zárt beszédében.

III.

A háború és a győzelem, a nagy emberveszteség, a kolosszális pusztítás az 1945 utáni életnek is része volt a Szovjetunióban. A Győzelem napja azonban csak 1965-től vált hivatalos ünneppé, amikor is a szovjet állami identitásban elfoglalt helye új szintre emelkedett.

Az 1960-as években több figyelem fordult a háború kezdeti, kellemetlen emléképeriódusára. 1962-ben jelent meg V. A. Anflov kimondottan a háború kezdetének szentelt monográfiája. Ez a mű annyiban jelentős, hogy kétértelműségek nélkül vázolja a Szovjetunió 1941 előtti háborús erőfeszítéseit: az ország intenzíven készült egy fegyveres összecsapásra szervezeti és technikai szinten is. A szovjet hadsereg képes volt arra, hogy bármely ellenség támadását visszaverje. A többi elemet illetően nem tér el a „kánontól”: a németek váratlanul és nagy túlerőben támadtak. A Párt szervezte az ellenállást, a szovjet nép a Párt mögé állt, a szovjet csapatok hősieen küzdöttek. Az ideiglenes kudarcok fő felelőse Sztálin, aki nem engedte időben harckészültségbe helyezni az egységeket. Bár a szovjet

28 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. II. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1961), 10.

29 *История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941–1945. Т. VI. Итоги Великой Отечественной Войны* (Москва: Военное издательство Министерства Обороны СССР 1965), 124–25.

hadsereget felőrölte a túlerő a háború első heteiben, a stratégiai célt mégis sikerült elérni, megakasztva a német villámháborús terveket.³⁰

Ugyanakkor az 1941-es téma továbbra is megmaradó érzékenységét jelzi, hogy L. M. Szandalov, a háború kezdetén Breszt környékén állomásozó 4. hadsereg egykori parancsnoka (1941. július) 1961-ben elkészült négykötetes műve, *A Nyugati front 4. hadseregének hadműveletei a Nagy Honvédő Háború kezdetén* az 1980-as évek végéig titkos maradt, csak a katonai akadémiák oktatói férhettek hozzá zárt rendszerben. A szerző könyve, címe ellenére a háború kezdeti periódusát egészében elemzi. Az előzőeknél cizelláltabb véleménye szerint a kezdeti német sikerek elsődleges, legfőbb oka a légifölény volt. Szandalov részletesen beszámol azokról a – védelmi – előkészületekről, melyek a német–szovjet határon zajlottak 1940 nyara óta (repülőterek építése, a vasúti szállítókapacitás növelése, erődítési munkálatok stb.). Írásának fontos eleme, hogy szó sem volt váratlan német támadásról, a háború előtti hetekben már olyannyira nyilvánvaló volt a helyzet, hogy a helyi lakosok is készültek, a boltokban felvásároltak mindent, és mindenki arról beszélt, hogy nemsokára háború lesz a németekkel. Írt azokról a szigorúan titkos „vörös csomagokról”, melyeket háború esetén kellett felbontani, ezek viszont véleménye szerint alkalmatlanok voltak arra, hogy az akkor kialakult helyzetre reagáljanak.³¹ Szandalov műve, annak ellenére, hogy csak korlátozott közönség olvashatta, az egyik legfontosabb volt azon „katonamemoárok” sorában, melyek az 1960-as években jelentek meg, és érdemben befolyásolták a NHH tudományos interpretációját is. Ezek a művek abban a közegben születtek, amikor, mint ezt láthattuk, az 1950-es évek végén kialakult kanonikus háborúmagyarázat már nemcsak Sztálin, de a katonai vezetők felelősségét is komolyan felvetette. Meg kellett tehát védeni a mundér becsületét.

1965-ben jelent meg Andrej Jeremenko, a Szibériából épp a német támadás idején nyugatra átvezényelt 16. hadsereg parancsnoka *A háború kezdetén* című műve. Szandalovhoz hasonlóan Jeremenko is azt írta, hogy a Szovjetuniót nem érte váratlanul a német támadás, a fokozott katonai előkészületeknek köszönhetően „szocialista államunk minden objektív feltétellel rendelkezett ahhoz, hogy a háború kezdetén döntő csapást mérjen az ellenségre.” Jeremenko szerint a szovjet hadsereg minden tekintetben erősebb volt, mint a német, csak hogy a *politikai* vezetés hibái miatt

30 В.А. Анфилов, *Начало Великой Отечественной Войны* (Москва: Воениздат, 1962)

31 Л.М. САНДАЛОВ, *Боевые действия войск 4-ой армии в начальный период Великой Отечественной Войны* (Москва: Воениздат, 1961) A „vörös csomagokról” más, későbbi visszaemlékezések is beszámolnak.

az erőfölényt nem sikerült realizálni. Kétértelmű megfogalmazása szerint nem voltak kész háborús tervek, mivel nem vették figyelembe, mi van akkor, ha az ellenség támad a Szovjetunióra.³²

A megjelenő katonamemoárok a történelmi pozíciókra is hatással voltak. Csakhogy míg a hadsereg viszonylagos szervezeti autonómiája lehetővé tette az akadémikus nézőponttól eltérő vélemények óvatos, de határozott megjelenítését, az akadémiai tudományosságba és szélesebb nyilvánosságba „kijutva” ezek hevesebb ellenállásba ütköztek.

1965-ben jelent meg a patinás Nauka kiadónál az akkor 45 éves Alekszandr Nyekrics, a Szovjetunió Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa 1941. június 22. című munkája. A könyvnek már a felütése eltér a korábban megszokottaktól, mindenféle szépítgetés nélkül egyértelműen kudarcként, vereségként értékeli az 1941-es összeomlást. A mű hangvétele élesen antisztálinista, elítéli nemcsak a személyi kultuszt, hanem a hadsereget is érintő repressziókat. Hangsúlyozza, hogy 1939–1940-től új fokozatba kapcsolt a szovjet gazdaság 1930-as évektől nagy lendülettel zajló militarizálása (munkaidő megnövelése, drákói szigorúságú munkarend bevezetése, a nők ipari munkavállalásának kiterjesztése, 1939-től az általános sorkötelezettség). A szovjet mérnökök munkája eredményeképpen a korban modern katonai eszközöket sikerült kifejleszteni 1941-re a légi (pl. LAGG-3, MiG-3 vadászgépek, IL-2 csatarepülőgép) és földi eszközöket tekintve egyaránt (a T-34 és KV tankok paramétereiket tekintve a legjobbak voltak a világon).³³ A korabeli szovjet tervek azt feltételezték, hogy a háború az ellenség területén fog zajlani, gyorsan és kis veszteséggel ér véget, annál is inkább, mert a szovjet politikai vezetés tévesen azt feltételezte, hogy a német munkások majd a saját vezetőik ellen fordulnak. A szovjet hadvezetés mindeközben a védekezést elhanyagolta.³⁴ Nyekrics hivatkozik Sztálin 1941. május 5-én a katonai akadémia növendékei előtt elhangzott beszédére, amely háborús előkészületekről árulkodik. A háborús előkészületek szempontjából tulajdonít fontosságot annak, hogy Sztálin éppen ekkor átvette a szovjet kormány vezetését. Új értelmezését adta a TASSZ nevezetes, június 14-i közleményének, nem éppen Sztálin együgyű ostobaságát látva benne, éppen ellenkezőleg, megtévesztő manővert.³⁵ Nyekrics könyve teljesen új szellemiségű volt, olvasói arra a következtetésre juthattak, hogy a Szovjetunió offenzív háborúban gondolkodott Németország ellen. Talán

32 А.И. ЕРЕМЕНКО, *В начале войны* (Москва: Наука, 1965)

33 А.М. НЕКРИЧ, *1941. 22 июня* (Москва: Наука, 1965), 71., 76–77.

34 НЕКРИЧ, *1941. 22 июня*, 80–81.

35 НЕКРИЧ, *1941. 22 июня*, 131., 142.

ezért is, a könyvet 1967-ben gyakorlatilag betiltották, a könyvtárakból kivonták. Hasonló címmel cikk formájában is megjelent 1966 elején az akkor 50 ezer példányban kiadott *Novij Mir* folyóiratban, ám az így nagy publicitást kapó munka gyilkos kritikákban részesült, a kiadót pedig lemondásra kényszerítették. Nyekricset támadói pusztító kritikáikban, már ahogy az lenni szokott, formálisan felkészületlenséggel vádolták.

Nyekrics könyve mégis az egész szovjet történetírás egyik legérdekesebb vitáját generálta. Műve 1966. februárban nagy érdeklődés mellett megvitatásra került az SZKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézetében, a hatkötetes, reprezentatív NHH-történet szerkesztőinek kezdeményezésére. A vita során ugyan felhánytorgatták Nyekricsnek, hogy szavaiból kiolvasható, alkalmasint negatívan viszonyul az 1939-es német-szovjet megneemtámadási szerződéshez; a közönség egy részének felbuzdulását (egészen vad antisztálinista megjegyzések is elhangoztak)³⁶ is kiváltóan megfeddték a szerzőt a hadsereget ért repressziók emlegetéséért. Egy-két agresszívabb, Nyekricsbe belegázoló megjegyzéstől eltekintve azonban a vita érdekes, a konstruktivitás elemeit is magában hordozó volt, s a szűkebb témán túl is rendkívül érdekes kordokumentum a jegyzőkönyve (hiszen a diskusszió végén már az egész sztálini korszak értékelése szóba került). A történészek szinte mindegyike, a bírálókat mellett talált elismerő szavakat is Nyekrics munkájára, sőt a koncepcióját védelembe vevő felszólalás is akadt (G. F. Zasztavenko például elmondta, 1941. június elején Mihail Kalinyin egy, tiszték előtti felszólalásában egyértelműen beszélt arról, hogy nemsokára háború lesz Németországgal). A diskusszió éles és nyílt volt, olyannyira, hogy a végén már nemcsak feszegette, hanem túl is ment azokon a kereteken, melyeket az 1960-as évek szovjet viszonyai lehetővé tettek (a kollektivizáció, Lengyelország 1939-es német-szovjet felosztásának bírálata).³⁷ Éppen ezért is egészen 1995-ig kellett várni, hogy a vita teljes jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelenhessen.³⁸

36 Bizonyos Petrovskij elvtárs Sztálinról és apologetáiról: „*Hogyan lehet erre a tribünre kiállni, és védelmezni azt, aki olyan bűncselekményeket követett el, amelyeket még nem ismert a történelem? Hogyan lehet ifjúságunkat egy milliók haláláért felelős bűnözőjével felnevelni?*” Обсуждение книги А.М. Некрича «1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма) <http://militera.lib.ru/research/nekrich/09.html> (Дата обращения: 3. 11. 2019 г.)

37 Обсуждение книги А. М. Некрича «1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма)

38 Обсуждение книги А. М. Некрича «1941. 22 июня.» в Институте Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС (стенограмма)

Az 1960-as években folytatódott a „tábornoki visszaemlékezések” sorozata, úgy is, hogy a memoárokat időnként megnyirbálták, cenzúra alá vetették.

1966-ban jelent meg Nyikolaj Kuznyecov admirális visszaemlékezése, a *Háború előtt*, amelyben a szerző tisztársaihoz hasonlóan azt igyekezett cáfolni, hogy a Szovjetunió felkészületlenül várta volna Németország támadását. Kuznyecov admirális szerint Sztálinnak meggyőződése volt, hogy a háború Németországgal elkerülhetetlen: „*A lehetséges konfliktusra való felkészülés tudatosan zajlott a háború kitörése előtt jóidővel, hatalmas erővel. Minden szovjet ember tudta, hogy ipariális erőgyűjtésünk elsősorban az ország védelmi képességeinek megerősítését szolgálja.*” Kuznyecov admirális kategorikusan cáfolta, hogy a német támadás stratégiai értelemben váratlan lett volna, bár operatív értelemben valóban az volt, annak ellenére, hogy „június 21-én délután ismertté vált, éjjel a németek támadása várható.” Szevasztopolban a szovjet flotta június 22-én hajnali 2 órakor teljes harckészültségben várta a német támadást. Szandalovhoz hasonlóan ő is úgy véli, a német siker legfőbb oka, hogy a szovjet légierő – ellentétben a helyt álló flottával – katasztrofális teljesítményt nyújtott, a gépek többsége a földön pusztult el.³⁹

Konsztantyin Rokosszovszkij marsall először 1968-ban megjelent visszaemlékezéseiben (*Katonadolog*) megerősíti, hogy a szovjet hadvezetés nem hitt abban, hogy elkerülhető a háború Németországgal. A megneptámadási egyezmény csak időnyerés volt, de a szovjet hadvezetés intenzíven készült a háborúra. A cenzúra számos bekezdést kitörölt Rokosszovszkij könyvéből, ám ezek a részek ismertek. Nem jelenhetett meg az, hogy a szovjet hadvezetés pontosan tisztában volt a németek intenzív felderítő tevékenységével június 22. előtt, de eközben parancs szerint tilos volt lőni a berepülő német gépekre. Miközben a sajtóban megnyugtató közlemények jelentek meg (utalás a TASSZ június 14-i jelentésére), a hadseregben pattanásig feszült volt a hangulat, nem sokkal 22-e előtt a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoksága titokban áthelyezte székhelyét Kijéből Tarnopolba. Szintén nem kerülhetett az olvasók elé, nyilván azért, mert nem illeszkedett a NHH kanonikus elbeszélésébe, hogy Rokosszovszkij említést tett a hadseregben *tömegesen* megnyilvánuló dezertálásokról, „gyávaságról”.⁴⁰

Szintén az 1960-as évek végén jelent meg Szergej Stemenko, a szovjet vezérkar egyik főtisztjének visszaemlékezése. A szerző könyvében

39 Н.Г. КУЗНЕЦОВ, *Накануне* (Москва: Воениздат, 1965)

40 К.М. РОКОССОВСКИЙ, *Солдатский долг* (Москва: Воениздат, 1968)

határozottan tagadja, hogy a hadvezetés nem készült volna fel a háborúra Németországgal. Csak azok állíthatnak ilyet, akik nem katonai szakemberek – írja. Az 1930-as évek szovjet iparosítása jelentős részt katonai célokot szolgált, az ország 1940 nyarától fokozott ütemben készült a háborúra. Az 1939-es német–szovjet megállapodás nem keltett illúziókat, világos volt, hogy az összecsapás elkerülhetetlen. Stemenko szerint konkrét tervek léteztek egy Németországgal való konfliktus esetére. Ezek a tervek legalább 1940 októbere óta megvoltak, és azt feltételezték, hogy a határ menti körzetekben sikerül megállítani a német támadást, majd ellencsapásokkal visszaszorítani az ellenfelet. Az eredeti terveket Sztálin javaslatára módosították úgy, hogy a fő csapásmérő erőket nem a belorusz határszakaszon, hanem a délnyugati, lebergi kiszögellésben csoportosították, ami hibás elképzelésnek bizonyult. „Arról sem felesleges megemlékezni, hogy közvetlenül a háború előtt a legszigorúbb titokban kiegészítő csapatok érkeztek a határ menti körzetekbe.” Összesen öt hadsereg, tehát a szovjet hadvezetés pontosan észlelte a kialakult helyzetet.⁴¹

A tábornoki visszaemlékezés-folyam legolvasottabb darabja kétségtelesen Georgij Konsztantyinovics Zsukov először 1969-ben megjelent emlékiratai (*Emlékek, gondolatok*), melyek számos kiadást (és átdolgozást) megértek a következő években (Zsukov memoárjai magyarul is kiadásra kerültek az 1970-es évek elején). Az önmagában egy elemzés tárgya lehetne, hogyan írták át, szerkesztgették a Zsukov neve alatt megjelent visszaemlékezéseket. A szöveget olvasva valóban szembetűnőek az ellentmondások. Logikai ellentmondások tömkelegét észlelheti a figyelmes olvasó, de éppen ezekben ragadhatók meg az igazság magvai, például amikor Zsukov leírja, hogy a Szovjetunióknak kb. 16 ezer tankja volt csak a nyugati határvidéken, majd pár bekezdéssel alább azt olvashatjuk, hogy a németek jelentős túlerőben voltak a 3 ezer támadó harckocsijukkal. Miközben a cenzorok belemélyültek a szövegbe, számos részt ki is húztak a marsall könyvéből. Például a hadsereget is érintő 1937–38-as repressziókról szóló vagy a kolosszális emberveszteséget taglaló sorok nem váltak elérhetővé a szovjet olvasók számára. Mindenesetre aki *valóban* figyelmesen és kritikusan elolvasta Zsukov emlékiratait, kétsége nem lehetett afelől, hogy a Szovjetunió legalább 1940 nyara óta intenzíven készült egy Németország elleni lehetséges háborúra.⁴²

41 С.М. ШТЕМЕНКО, *Генеральный штаб в начале войны* (Москва: Воениздат 1989)

42 Г.К. ЖУКОВ, *Воспоминания и размышления* (Москва: АПН, 1969)

Ezek a munkák arról tanúskodnak, hogy az 1941-es események szovjet értékelésében az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus.” A véleménykülönbség a Szovjetunió háborús felkészültségét illetően volt megragadható: míg az akadémikus történeti kánon meglehetősen ellentmondásosan egyszerre hangoztatta a békeszerető Szovjetunió és a felemás háborús felkészültség tézisént (kiemelve Sztálin és a katonai vezetők mulasztásait, felelősségét); a hadsereg egykori előljárói, talán mintegy védekezésképpen is, éppen a Szovjetunió 1941 előtti jelentős katonai erőfeszítéseire mutattak rá, és szinte egyöntetően cáfolták, hogy az ország ne készült volna a Németország elleni háborúra. Ez a véleménykülönbség azonban nem nagyon jelentkezett vitákban, inkább csak látens módon volt jelen (a lefojtott légkörben éppen ezért is lehetett nagy, önmagán túlmutató jelentőségű esemény Nyekrics könyvének vitája).

A jelzett probléma is hozzájárult, hogy a „konzervatívabb” brezsnyevi kurzus idején, alig pár évvel az első elkészülte után, egy újabb reprezentatív NHH-történet látott napvilágot. Ez már tizenkét kötetes volt. Az 1974-ben kiadott harmadik kötet összegzi az 1941 előtti szovjet politikát. A „brezsnyevi” NHH-történet természetesen sok tekintetben illeszkedett a korábbi kánonhoz: eszerint is a Szovjetunió következetes békepolitikát folytatott, ám a nyugati hatalmak egymásnak akarták ugrasztani Berlint és Moszkvát. Lengyelország megtámadása a fasiszta rabság alól mentette meg az ott élő beloruszokat és ukránokat, és ugyanez vonatkozik a balti köztársaságokra is.⁴³ E narratíva szerint is a háború előtt a Párt vezetésével jelentős lépések történtek az ország védelmi képességeinek megerősítésére, de végül a Szovjetunió katonai potenciálja elmaradt a náci Németországtól, mert nem állt rendelkezésre elég idő a felkészülésre.⁴⁴

A „brezsnyevi” NHH-történetben azonban jelentős novum, hogy említést tesz a szovjet támadó tervekről. A szovjet katonai vezetés támadó operációkban gondolkodott, de csak azt követően, miután az országot agresszió éri. *„A hadászati teória arra a következtetésre jutott, hogy a haderő operatív lehetőségeit leginkább egy frontok szerinti támadó műveletben lehet realizálni.”* A szöveg viszonylag részletesen ismerteti a tervezett támadó műveletek elméleti vonatkozásait, de konkrétumok nélkül, ugyanakkor bírálja a szovjet katonai vezetést, mert offenzívában gondolkodott, s a

43 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР* (Москва: Воениздат, 1974), 345–58., 366.

44 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР*, 380–388.

védelem kérdéseit elhanyagolták.⁴⁵ Tehát ez az „akadémiai” álláspont is tulajdonképpen negatívan értékeli a szovjet katonai vezetés elméleti teljesítményét 1940–1941-ben, a korábbi érveket egy új elemmel kiegészítve. Ami a konkrét terveket illeti, ezek kidolgozása 1940 nyarán kezdődött, ám év végére úgy módosították őket, hogy a délnyugati kiszögellésben koncentrálták az erőket (azt nem jegyzi meg, hogy mindez Sztálin javaslatára történt). A mozgósítási terv (MP-41) 1941. februárban készült el. Említetik Sztálin május 5-i beszéde, amelyben Németországot jelölte meg várható ellenfélként. 1941 áprilisában rejtett mozgósítás vette kezdetét. A június 14-én megjelent TASSZ-közlemény célja valójában az volt, hogy szondázza a németeket. Mivel reakció nem érkezett, június 14. után felgyorsult a csapatok összpontosítása a nyugati határvidékre.⁴⁶ Ez a narratíva tehát jelentősen korrigálta az 1941. június 22. előtti szovjet politikáról adott értékelést. A következő kötetben viszont az események leírása nem különbözik a korábban megszokottól. A németek túlerőben és váratlanul támadtak, tapasztaltabbak voltak, a szovjet csapatok és nép hősiek ellenállást tanúsítottak a Párt vezetésével. Ennek eredményeképpen sikerült meghiúsítani a német villámháborús terveket.

IV.

A NHH szovjet narratívájának értelmezésében a peresztrojka hozott új lendületet. 1987-ben megkezdődött a levéltári liberalizáció. 1987 augusztusában az SZKP KB egy új, tízkötetes, fundamentális NHH-történet megírásáról döntött az Akadémia és a Védelmi Minisztérium égisze alatt. A tervek szerint ebben több figyelem fordult volna az 1941-es év történéseinek objektív feltárására. Az első kötet kézírata 1991 elejére készült el, ám negatív kritikákat kapott a párt által kijelölt ellenőrző bizottságtól, majd Mihail Gorbacsov szovjet elnök leállította a munkálatokat.⁴⁷

Az 1980-as és az 1990-es években számos új, az 1941. június 22-ét megelőző, szovjet katonai előkészületekre vonatkozó dokumentum került publikálásra, több ezek közül a szovjet, majd orosz Védelmi Minisztérium hivatalos lapjában, a *Vojenno-Isztoricseskij Zsurnalban* (pl. 1989-ben az az

45 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР*, 411–12., 414–15.

46 *История второй мировой войны 1939–1945. Т. III. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР*, 434–35., 439–41.

47 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 59–61.

utasítás, mely teljes harckészültségbe helyezi a Balti Katonai Körzet légie-rejét, flottáját 1941. június 19-én).⁴⁸ A glasznosztynak, a politikai reformoknak köszönhetően a nyilvános térben is megjelenhettek korábban tabunak számító témák. 1989-ben a Népi Küldöttek II. ülésén a „peresztrojka atyja”, Alekszandr Jakovlev vezetésével bizottságot állítottak fel a Molotov–Ribbentrop-paktum jogi értékelésére. Az állásfoglalás szeptember 24-ére készült el. Végül is a népi küldöttek bizottsága védelmébe vette a német-szovjet megnemtámadási egyezményt, mondván, az lehetőséget adott a Szovjetunióknak a háború kitolására. Elítélte viszont a titkos záradékot (ennek szövegét végre, más dokumentumokkal együtt, 1989-ben a Litván SzSzk-ban publikálták oroszul az USA-ban élő orosz történész, Jurij Felstyinszkij gyűjtése alapján),⁴⁹ ami „ellenkezik a lenini külpolitika elveivel”, és megsértette más országok szuverenitását. Hatályon kívül helyezte a titkos záradék rendelkezéseit.⁵⁰

A Szovjetunió felbomlásában az orosz szeparatizmus játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1990-es évek elején az orosz politikai és kulturális elit jórészt szovjetellenes beállítottságú volt (azzal együtt is, hogy legtöbbjük a szovjet elitből érkezett). 1992 májusában jött létre az elnök környezetében működő levéltári bizottság, amely a korábban titkos iratok minősítését bírálta felül. A korábban titkos iratok publikálása az *Isztoricseszki Arhiv* című periodikában vette kezdetét (ebben az időszakban kétes hitelességű iratok is napvilágot láttak).⁵¹ A *Vojenno-Isztoricseszki Zsurnal* is folytatta az 1941-es dokumentumok közlését, ezek közül talán legjelentősebb az 1940. szeptember 18-i dátummal készült, Tyimosenko védelmi népbiztos és K. Mereckov vezérkari főnök által jegyzett, Sztálinnak és Molotovnak címzett dokumentum, amely Németországot jelölte meg a legvalószínűbb katonai ellenfélként, és még azzal számolt, hogy a Szovjetunió elleni fő német csapás iránya a Baltikum lesz, továbbá hogy keleten Japánnal is harcra kényszerül a Szovjetunió. A terv szerint a nyugati határon Breszt-Litovszk térségében kell összpontosítani a szovjet csapásmérő erőket, melyek háború esetén ellentámadásba mennek át és Lublin – Krakkó – Breslau – Pozsony irányban törnek előre, elvágyva Németországot a Balkántól. Egy másik variáns

48 В.Р. ЖУРАВЛЕВ, А.С. АНУФРИЕВ, Н.М. ЕМЕЛЬЯНОВА, «Первые дни войны в документах», *Военно-исторический Журнал* 5 (1989), 42–58.

49 СССР – Германия 1939. *Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г.* (Vilnius: Mokslas, 1989)

50 *Постановление Съезда Народных Депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентропа* <http://doc20vek.ru/node/3261> (Hozzáférés: 2018. 12. 12.)

51 И.А. КОНДАКОВА, А.А. ЧЕРНОБАЕВ, «Исторический архив» 1919–2002 гг. *Указатель опубликованных материалов* (Москва: РОССПЭН, 2002)

szerint a szovjet erők Kelet-Poroszországba törhetnének be az ellenséges területre.⁵² A tervet módosították október elején, a délnyugati kiszögellés szerepét növelve (mint ezt fentebb láttuk), de az északi variáns is megmaradt lehetséges opcióként: az „északi” és „déli” tervek végleges kidolgozását 1941 májusára időzítették.⁵³

1992-ben jelent meg az *1941-es év – tanulmányok és következtetések* című monográfia az orosz Védelmi Minisztérium kiadásában. A kötet szerzői, a hadsereg tudományos fokozattal rendelkező tisztjei élesen bírálták az 1941 előtti szovjet kül- és belpolitikát; az ország védelmi képességeit megtörő repressziókat; a szovjet ideológiát, az addigi külpolitikát hiteltelennítő németbarátságot, amely a szovjet embereket is megalázta. Az 1939 augusztusától észlelhető németbarátság összezavarta a szovjet embereket és a hadsereget is, miközben a politikai vezetés pontosan tisztában volt a háborús veszéllyel, a fenyegetettség irányával. Radikálisnak – és nem elfogadhatónak – mondható tézis, hogy ebben a kötetben „preventív háborúnak” nevezik a Szovjetunió megtámadását Németország részéről. A kötetben levéltári források alapján részletes ismertetésre kerülnek az 1941. június 22. előtti szovjet hadműveleti tervek, köztük az 1941 májusának második felében elkészült koncepció, amely kilátásba helyezett egy megelőző csapást Németország ellen. A szovjet vezetés már 1940. december végétől tisztában volt azzal, hogy Németország háborúra készül a Szovjetunió ellen. 1941 áprilisától zajlott a mozgósítási terv, amely a csapatok nyugati határra való vezénylését irányozta elő. „Hadgyakorlatok” címén rejtett mozgósítás vette kezdetét. Május közepétől a határ menti védelmi rendszerek sietős erősítésébe kezdtek. Június 22. előtt napról napra érkeztek az újabb parancsok, melyek arról árulkodnak, a szovjet hadvezetés felkészült a háborúra (június 12.: csapatok összpontosítása a határ mellé, június 14.: a parancsnoki állások kivitele terepre, június 19.: a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnokságának áthelyezése titokban Tarnopolba, június 19.: katonai objektumok álcázása), ám a teljes harckészültségbe helyezés végül elmaradt, ami tragikus következményekkel járt. 1941 nyarán a szovjet hadsereg vereséget szenvedett. Mindjárt az első hetekben 6 ezer tank veszett el. A vereség okai: kevés szállítóeszköz állt rendelkezésre, nem volt elég üzemanyag, a németek nagy túlerővel rendelkeztek. A szovjet csapatok hősiességel küzdöttek. Ez a könyv csak első látásra „szenzációs”, jobban belegondolva, historiográfiai tekintetben folytatása volt annak a „vitának”, ami az 1950-es, 1960-as években

52 «Готовил ли СССР превентивный удар?», *Военно-исторический Журнал* 1 (1992), 7–29.

53 *1941 год. Уроки и выводы* (Moskva: Воениздат, 1992), 56.

kezdődött a „katonák” és a „pártvezetők” között, csak éppen a Szovjetunió eltűnése után a „katonák” szabad teret kaptak a szovjet politika bírálataira.⁵⁴

Az, hogy a Szovjetunióban nem kerülhetett sor *nyílt* diszkusszióra az 1941-es probléma kapcsán, értelemszerűen felértékelte a hivatalos tudományon kívüli, „outsider” pozícióban levő embereket. Közülük a legnevesebb a „Viktor Szuvorov” álnéven alkotó Vlagyimir Rezun ukrán származású volt szovjet hírszerző, dezertőr (1978-ban Angliában telepedett le) munkássága. Az 1980-as években készült el, s 1989-ben jelent meg először teljes terjedelmében, német nyelven, a *Jégtörő* című könyve, mely a következő években valóságos bestsellerré vált. Rezun-Szuvorovot az orosz történész szakma nem ismeri el kollégaként, de kommerciális sikere miatt az akadémiai történetírás is kénytelen volt reflektálni irományaira az 1990-es évek elején.

Rezun kapcsán egy pillanatig sem lehet feledni, hogy egy szökött kémről van szó, kérdés tehát, hogy könyveinek kiadását, népszerűsítését esetleg megtámogatták-e politikai haszonszerzésben érdekelt szervezetek. Ám könyveinek éppen az az előnye, amit egyesek hátránynak tekintenek: a hírszerzői vaslogika. Kétségtelen, hogy ennek révén, a teljes szólásszabadság körülményei között, látványosan tudta demonstrálni azokat a logikai ellentmondáshalmazokat, amikről fentebb a Zsukov-visszaemlékezés kapcsán már mi is tettünk említést, bár sok millió ember megvetése lenne azt feltételezni, hogy ezeket az ellentmondásokat ő vette észre először. Ebben az értelemben Rezunt igazolta az idő, akárcsak abban a tekintetben, hogy felhívta arra a figyelmet, hogy a Szovjetunió sokkal nagyobb katonai potenciállal rendelkezett, mint ahogy azt a „kanonikus” szovjet történetírás elismerte.⁵⁵ Azon téziseiben viszont, miszerint a szovjet gazdaság militarizált jellegű volt, a Szovjetunió gőzerővel készült a háborúra, melyet a szovjet vezetés elkerülhetetlennek tartott, semmi újdonság nincs. Szuvorov könyvei historiográfiai értelemben kapcsolódnak ahhoz a nézeteltéréshez, ami a „katonák” és az „akadémikusok” között jelent meg a 1960-as években a NHH értékelése kapcsán. Rezun, mint a szovjet erőszakszervezetek volt munkatársa, szocializációja miatt értelemszerűen a „katonás” vonalat képviselte, és népszerűsítette Nyugaton. Eszerint tehát a szovjet katonai vezetés jó munkát végzett, felkészült a háborúra. Sztálin sokkal ravaszabb volt, mint Hitler. (Sőt mi több, Sztálin segítette hatalomra jutni a náciakat, és „jégtörőként” használta Hitlert, aki kirobbantotta az európai háborút, amibe a Szovjetunió megmentőként és felszabadítóként

54 1941 год. Уроки и выводы

55 М.И. Мельтюхов, «22 июня: цифры свидетельствуют», *Отечественная история* 3 (1991), 16–28.

avatkozhat be.) Az sem újdonság, hogy a Szovjetunióknak támadó terveit voltak Németországgal szemben, hiszen a „brezsnyevi” NHH történet elég nyíltan ír erről, legfeljebb az argumentáció bővült: a Sztálin-vonal leszere-lése, a határ közeli csapatösszevonás, a szovjet katonai vezetők 1941 előtt tett megnyilatkozásai a támadó jellegű hadsereg felállításáról, valamint az, hogy májusban–júniusban a szovjet vezetés bonyolult dezinformációs játszmába kezdett a németek megtévesztése céljából (ezt szolgálta volna a TASSZ híres közleménye, és a feltűnően békülékeny, már-már bárgyúnak tűnő viselkedés a németek irányában). A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg 1941-es vereségének fő oka, hogy a német csapás akkor következett be, amikor a csapatok a határ felé moogtak.

Ami az igazán újdonság, az az, hogy véleménye szerint a Szovjetunió akarta megtámadni Németországot, a Harmadik Birodalom, úgymond, csak „megelőző csapást” mért keleti szomszédjára. A szovjet támadásra 1941. július 6-án került volna sor.⁵⁶ „Viktor Szuvorov” későbbi munkáiban tovább fejlesztette elméletét. Az 1993-ban megjelent *M nap* jelentős részben Sztálin „zsenialitásának” dicsérete, és annak demonstrálása, hogy a német hadsereg nem állt készen arra, hogy a nála jóval jelentősebb erőforrásokkal rendelkező Szovjetunió ellen sikeresen harcoljon, tehát mintegy „kényszer” volt a német támadás. A „Jégtörő-ciklus” harmadik kötete *Az utolsó köztársaság* (1995) szerint a Szovjetunió valójában elvesztette a háborút, mert nem sikerült elérnie valódi célját, a világméretű szovjet szocialista köztársaság megvalósítását.⁵⁷ A 2000-ben megjelent *Öngyilkosság* azt kívánta demonstrálni, hogy a náci Németország mennyire felkészületlenül vágott bele a Szovjetunió elleni háborúba, és megintcsak egyfajta furcsa Sztálin-apolog-etikának tekinthető: Hitler sokat fecsegett (ellenben a mindig lényegre törő Sztálinnal), Hitler a parancsainak időnként nem tudott érvényt szerezni, ami elképzelhetetlen lett volna Sztálin esetében; Hitler elismeréssel beszélt Sztálinról (ellentétben a nyugati vezetőkkel), de Sztálin soha nem mutatta jelét, hogy nagyra értékelné a Führer személyes képességeit stb. A német haditechnika jóval gyengébb volt, mint a szovjet, és a német hírszerzés is gyenge képességűnek bizonyult a szovjettel összehasonlítva stb.

Az orosz akadémiai történetírás is kénytelen volt reagálni a kívülről érkező szuvorovi tézisekre.⁵⁸ Az 1990-es évek orosz történetírása a teljes újraértékelés szellemében tevékenykedett (sokkal radikálisabb volt a törés

56 В. СУВОРОВ, *Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?* (Москва: АСТ, 2004)

57 В. СУВОРОВ, *День «М»* (Москва: АСТ, 2007); В. СУВОРОВ, *Последняя республика* (Москва: АСТ, 2007)

58 М.И. МЕЛЬТЮХОВ, «Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии», *Отечественная история* 3 (1994), 4–22.

az oroszországi történettudományban az 1990-es években, mint például Magyarországon), a korábban extrémnek számító nézetek kinyilvánítói is bizonyos megértésre találhattak. 1993-ban a vezető oroszországi történettudományi folyóiratban is megjelenhetett olyan írás, amely kimondottan a „szuворovi” koncepció igaza mellett érvelt.⁵⁹ Kifejezetten válaszul Szuворov könyveire jelent meg 1995-ben a *Készült-e Sztálin támadó háborúra Hitler ellen?* című tanulmánykötet, melynek szerzői részben elismerték a szuворovi téziseket (Sztálin 1941. május 5-i beszéde valóban egy támadó háború lehetőségét vetette fel).⁶⁰

A Szovjetunió széthullása után megváltozott a NHH-hoz, és a május 9-i Győzelem napjához köthető narratíva szerepe, a posztszovjet térségben az egykori összetartozás és közös történelem szimbólumává vált (s ennek megfelelően az egyes országokban annak mértékében emlékeznek meg róla szívesen vagy nem szívesen, hogy éppen hogyan viszonyulnak a szovjet múlthoz). A NHH emlékezete és a Győzelem napja hamar ismét a hivatalos orosz világlátás sarokköveivé lettek, identitásformáló (vagy akár politikát alakító) szereppel.

1995-ben a szovjet állambiztonsági szervek tevékenységéről jelent meg forráskötet (*A Szovjetunió állambiztonsági szervei a Nagy Honvédő Háborúban*), számos dokumentumot először publikálva. A dokumentumgyűjtemény mindenre kiterjedően részletes összefoglalását adja a szovjet hírszerző tevékenységnek, különösen a német–szovjet kapcsolatok szempontjából. A következtetés egyértelmű: a szovjet hírszerző szervek jó munkát végeztek, és feladataikat jól ellátva tájékoztatták az ország vezetését a német katonai előkészületekről.⁶¹ Kimondottan a háborús felkészülésre vonatkozó titkosszolgálati iratokat közöltek 1995-ben (*Hitler titkai Sztálin asztalán. 1941. március – június. Iratok az FSZB Központi Levéltárából*).⁶² 1998-ban jelent meg az Alekszandr Jakovlev vezette Gyemokratyija Alapítvány kiadásában az *1941-es év* című kétkötetes forrásgyűjtemény (a dokumentumok valójában 1940 nyaratól kísérik végig a szovjet diplomácia manővereit, a hírszerzési akciókat, a katonai készülődést, a politikai vezetés dilemmáit stb.). Alekszandr Jakovlev szerint a dokumentumgyűjtemény azt hivatott

59 И. Хоффман, «Подготовка Советского Союза к наступательной войне», *Отечественная история* (4) 1993, 19–31.

60 В.А. НЕВЕЖИН, «Выступление Сталина 5 мая 1941 г. и поворот в пропаганде. Анализ директивных материалов», в *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера?* В.А. НЕВЕЖИН (ред.) (Москва: Аиро ХХ, 1995), 147–67.

61 *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. I. Накануне* (Москва: 1995), 6., 17.

62 *Секреты Гитлера на столе Сталина. Март – июнь 1941. Документы из Центрального Архива ФСБ России* (Москва: МОСГОРАРХИВ, 1995)

szolgálni, hogy leszámoljon azzal a mítosszal, miszerint a Szovjetuniót váratlanul érte a német támadás. Ebben is publikálása került az 1941. május 15-e után, Tyimosenko és Zsukov által készített terv, amely, abból kiindulva, hogy Németország támadásra készül a Szovjetunió ellen, azt javasolja, hogy a Szovjetunió akkor mérjen csapást a német erőkre, amikor azok felvonulóban vannak. A szovjet csapás fő iránya a sztálini szándékok szerint Krakkó lenne, ami elvágná Németországot déli szövetségeseitől. A titkos mozgósítás és a csapatok nyugati határra való vezénylése valóban e terv szerint zajlott 1941 júniusában.⁶³ 2008-ban jelent meg a *Demokratyija Alapítvány* kiadásában az a forrásgyűjtemény, amely a szovjet katonai hírszerzés 1939 – 1941 júniusi irataiból adott válogatást. A 800 oldalas iratgyűjtemény áttekintése után nem lehet kétségünk afelől, hogy a szovjet vezetés pontosan, részletekbe menően tisztában volt Németország és más rivális államok (ide értve Magyarországot is) katonai előkészületeivel.⁶⁴

Az 1990-es években újra publikálták az orosz Külügyminisztérium vonatkozó dokumentumait a német–szovjet kapcsolatokról, így Molotov 1940. novemberi berlini útjáról is.⁶⁵ Szintén az 1990-es években jelentek meg Feliksz Csujev orosz író Vjacseszlav Molotovval 1969 és 1986 között készített beszélgetései. Előbb a *140 beszélgetés Molotovval* című könyv, majd ennek kibővített változata, a *Második számú vezető*.⁶⁶ Ezen beszélgetések forrásértékét csökkenti, hogy nem Molotov saját kézzel írt emlékiratairól van szó, ráadásul a szöveg a visszaemlékező halála után évekkel jelent meg. Mindenesetre Molotov szerint a paktum aláírása a németekkel elkerülhetetlen lépés volt, időnyerés céljából. Egyébként az megállapítható, hogy Molotov még ezekben a kései interjúkban sem beszélt őszintén. 1973-ban és 1983-ban is azt állította, hogy nem volt semmilyen titkos protokoll a német–szovjet meg nem támadási egyezményhez, ezt csak a nyugati sajtó terjeszti (1986-ban viszont, nem sokkal a halála előtt erre a kérdésre azt válaszolta, hogy nem emlékszik). A Szovjetunió célja az volt, hogy kitolja a

63 В.П. Наумов (ред.), *1941 год. В двух книгах* (Москва: Международный фонд Демократия, 1998), Т. II. 215–20.

64 В.А. Гаврилов (сост.), *Военная разведка информирует. Документы разведуправления Красной Армии* (Москва: Международный фонд Демократия, 2008)

65 *Документы внешней политики 1940 – 22 июня 1941 г.* (Москва: Международный фонд Демократия, 1998), 46–84.

66 Az eredeti orosz cím, a Polugyerzszavnij vlasztyelin nehezen lefordítható magyarra. Talán közel áll a megoldáshoz: „Félhatalmú uralkodó”. Ф.И. ЧУЕВ, *Сто сорок бесед с Молотовым* (Москва: Терра, 1991); Ф.И. ЧУЕВ, *Молотов. Полудержавный властелин* (Москва: Олма-Прес 2000)

háború kezdetét. Az is ködösítésnek tűnik, hogy Molotov szerint a háború előtti tervek azzal számoltak, hogy a németek mélyen benyomulnak szovjet területre, mert a Szovjetunió Sztálin értékelése szerint gyenge volt... A TASSZ június 14-i közleménye Molotov szerint Sztálin találmánya volt, célja az volt, hogy kipuhatolja a németek szándékait. Molotov elmondta, hogy június 21-én este Sztálin dácáján voltak, éjfélig, aztán kb. két óra múlva, június 22-én 2 órakor a Kremlben gyülekeztek. 2 és 3 óra között érkezett a hír, hogy Schulenburg találkozni akar Molotovval. A találkozás és a hadüzenet átnyújtása 3 óráig megtörtént. Molotov megjegyezte, hogy az a verzió a háború kezdetéről, ami Zsukov emlékirataiban olvasható, szemenszedett hazugság.

Nem történész, végzettségét tekintve eredetileg repülőmérnök Mark Szolonyin, aki „Szuovorovhoz” hasonlóan nagy kommerciális sikernek örvendő könyvekben fejtette ki nézeteit az 1941-es problematikáról. (Szolonyint a céhbeli történészek egy része elismeri vitapartnerként). Szolonyin munkássága egyébként láthatóan összeszedettebb Rezun-Szuovorovénál, és konceptuálisan is relevánsnak tűnik. Ő is azt állítja, hogy a szovjet hadigépezet mozgásban volt 1941 júniusában. A Szovjetunió 1941-re kolosszális fölényre tett szert vízen, szárazföldön és levegőben egyaránt, mennyiségi (pl. a háború kezdetén a Szovjetunióknak több tengeralattjárója volt, mint Nagy-Britanniának, Németországnak, Olaszországnak, Japánnak összesen) és minőségi tekintetben is. Szolonyin szerint 1941. június 19. vagy 20. volt a (rejtett) mobilizáció első napja, amikor a szovjet hadigépezet *a terv szerint* mozgásba lépett. Konceptuálisan különösen az a magyarázata eredeti, ami a Vörös Hadsereg 1941-es vereségéről szól, amennyiben antropológiai, és nem technológiai okát keresi a katasztrófának. Hiszen a háborút mégiscsak emberek vívják és nem gépek. A szovjet hadsereg azért szenvedett vereséget, technikai fölénye ellenére, mert a katonák jelentős része nem akart harcolni (a szovjethatalomért), és a Szovjetunió nyugati határvidékein a helyi lakosságból sokan a hatalom ellen fordultak, felszabadítóként fogadva a németeket. A frontvonal nagy részén pánik ütötte fel a fejét. A légierőben szolgálatot teljesítők jelentős része dezertált, ez az oka a német légifőlénynek, miközben a szovjet légierő technikai paramétereit tekintve nem volt rosszabb ellenfelénél. Számos dokumentum árulkodik arról, hogy a benyomuló német seregek láttán a szovjet egységek szétfutottak, tömegesen megadták magukat. Még ahol a szovjet csapatok hősiességgel ellen is álltak, például a breszti erődben, a szovjet egyenruhát viselő egységek egy része (a helyi származásúak) szembefordultak katonatársaikkal. Egyetlen országban sem volt annyi, a németeket segítő kollaboráns,

mint a Szovjetunióban. Viszont ahol a szovjet csapatok szervezett ellenállást tudtak kifejtetni (pl. Dubnónál), igen jelentős veszteséget okoztak a németeknek.⁶⁷

A 2000-es években egyfajta historiográfiai „visszarendeződés” vette kezdetét Oroszországban. Az 1990-es években népszerű, Nyugatról érkező paradigmák (posztmodern, civilizációs iskola) lassan kimerültek, hangsúlyosabbá váltak a korábbi orosz és szovjet historiográfiai hagyományokhoz kötődő nézetek. Igaz ez a NHH történetére is. 2011-ben, a Szovjetunió elleni agresszió 70. évfordulóján jelent meg az Oroszországi Tudományos Akadémia kiadásában az 1941 című kiadvány. A kötet szerkesztője, Vaszilij Hrisztoforov által jegyzett 60 oldalas tanulmány Németország és a Szovjetunió háborús előkészületeit taglalja. Az írás mintha a „hruscsovi” idők historiográfiai koncepcióját idézné. Eszerint a németek mesteri dezinformációs hadviselést folytattak, mellyel félre tudták vezetni a szovjeteket. A német támadás meglepetésszerű volt, az agresszorok oldalán technikai és számbeli fölény volt. A szovjet ipar nem volt felkészülve háborús körülményekre. Az 1941-es összeomlás fő felelőse Sztálin, akinek a naivitása elaltatta a hadvezetőséget is. A szovjet hadsereg nem volt felkészülve a németek elleni védelemre. Az 1937–1938-as repressziók, melyek kisebb mértékben 1940–1941-ben is folytatódtak, súlyos csapást jelentettek a tisztikarra.⁶⁸

2008-ban, amikor konszolidálódott az új orosz politikai rendszer, született döntés egy új, tizenkét kötetes reprezentatív NHH-történet megalkotásáról. Az első kötet 2011-ben jelent meg az orosz Védelmi Minisztérium kiadásában. Ez a háború főbb eseményeit vázolta, a következő szellemségben: a nácizmus feletti győzelem elsősorban a Szovjetunió áldozatvállalásának köszönhető; a NHH idején a szovjet nép és az állam irányító szerveinek összefogása valósult meg, a honvédő háború népi jellegű volt. A következő, 2012-ben megjelent kötet szerzői mindenféle „alternatív” verziót lezártnak tekintenek a háború kezdetéről, azokat tudományon kívülinek és politikailag motiváltnak tekintve.⁶⁹

A legújabb reprezentatív összefoglalásban a háború előtti német–szovjet kapcsolatokat illetően elismerést nyer, hogy Sztálin abban gondolkodott, a

67 М. Солонин, *На мирно спящих аэропортах. 22 июня 1941 года.* (Москва: Эксмо, 2006); М. Солонин, *22 июня, или когда началась Великая Отечественная война?* (Москва: Эксмо, 2007)

68 ХРИСТОФОРОВ, 1941 год: чрезвычайные меры в СССР по предотвращению катастрофы, 216. 233–34.

69 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 63.

Szovjetunióknak jól jönne, ha Németország és Anglia egymásnak esnének (a főtitkár erről 1939. szeptember 7-én beszélt G. Dmitrovnak). A ravasz Sztálin a német–szovjet meg nem támadási egyezményrel csapdába csalta Hitlert. A lengyelországi szovjet beavatkozást az ott élő beloruszok és ukránok védelme indokolta, miután a Romániába menekült „lengyel kormány sorsukra hagyta őket”, bár a mű szerzői azt is elismerik, hogy ez megsértését jelentette az 1932-es lengyel–szovjet meg nem támadási egyezménynek. Ennek ellenére az esemény értékelése: felszabadító hadjárat, és sürgős lépés a Szovjetunió részéről.⁷⁰ Visszatér a motívum, miszerint a nyugati államokat felelősség terheli a második világháború kitörése miatt. A könyv a Szovjetunió háborús előkészületeit illetően elismeréssel ír az iparosításról és a kollektivizációról. A szovjet korszak kiadványaihoz hasonlóan ebben is zavaró ellentmondásokba ütközünk: a háború előtti intenzív fegyverkezésről statisztikai adatok árulkodnak – például csak 1934–1936-ban a Szovjetunióban 11 414 darab tankot gyártottak –, ez viszont a szerzők szerint annak a bizonyítéka, hogy a Szovjetunió *nem* készült háborúra.⁷¹ 1941. április 1-jén a Szovjetunióknak, eltérő számítások szerint, 22 600 – 23 815 tankja volt, ebből 13 109 a nyugati határ menti katonai körzetekben, s a szovjet tankgyártás intenzitására jellemző, hogy csak 1941 első felében 1100 új T-34-es tank gördült le a gyártósorokról. 1940-ben a Szovjetunió költségvetése harmadát közvetlenül katonai célokra fordította.⁷² A szovjet katonai tervek a háború előtt a támadásra épültek, de a támadás védekező célokat szolgált volna. Zsukov, a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoka már 1940 decemberében a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg vezetőinek egyik megbeszélésén egy, a nyugati fronton, 400–450 kilométer szélességben végbemenő támadó háború terveit vázolta fel.⁷³ A végső következtetés mégis az, hogy a Szovjetunió nem tudott felkészülni a háborúra, mert nem állt a rendelkezésére elég tank, repülőgép és más eszközök.⁷⁴

A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg stratégiai mozgósítási terveit 1938-ban dolgozta ki Saposnyikov. Ez a terv még abban gondolkodott, hogy egy német–lengyel koalíció lehet a Szovjetunió legvalószínűbb ellenfele,

70 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 248., 251., 265., 316.

71 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 497., 507.

72 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 508–09., 532.

73 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 24., 526., 531.

74 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 557–58.

esetleg Észtország és Lettország támogatásával. A szovjet hadvezetőség már ekkor azzal számolt, hogy a nyugati határszélre kell koncentrálni az erők jelentős részét. Ez értelemszerűen elévült 1940 nyarára. 1940. szeptember 18-ára készült el az új terv, amit október elején vitatott meg a politikai vezetés, módosításokat kérve, fokozva a délnyugati erőkoncentrációt. A szovjet katonai vezetés túlértékelte a németek erejét, arra számítottak, az ellenség 12-15 ezer tankot tud bevetni. Ez a terv már azzal számolt, hogy a támadó ellenséget ellencsapásokkal szétzúzzák, és a saját területére viszik át a háborút. Tyimosenko és Zsukov májusi tervét azonban nem lehet úgy értékelni, hogy a Szovjetunió háborút akart volna indítani Németország ellen.⁷⁵ A kezdeti szovjet vereségek okai: az ellenség túlereje, a támadás váratlansága, a légvédelem gyenge határfoka, a védelmi pozíciók feladása, a „nem megfelelő technikai felkészültség”, a harci tapasztalat és a megfelelő irányítási mechanizmus hiánya. Az 1941-es összeomlásért személyesen felelős Sztálin, aki „időt akart nyerni”, és „nem akarta Hitlert provokálni”, elaltatva a szovjet hadsereg éberségét. A németek sikeresen megtévesztették Sztálint.⁷⁶ Összességében ez a verzió leginkább a „brezsnyevi” narratívára emlékeztet, természetesen összehasonlíthatatlanul nagyobb apparátussal.

Összegzőképpen elmondható, hogy az 1941-es év tematikája kezdetektől fogva az egyik legérzékenyebbnek számított az orosz történettudományban. Az akkor történtek értelmezése kapcsán már az 1960-as években megjelent egyfajta „véleménypluralizmus”, de érdemi diskurzus nélkül, lefojtva, ami törvényszerűen felértékelte a tudományon kívüli szereplőket. Az 1980-as évek második felében számos addig titkos dokumentum került publikálásra, a Szovjetunió bukásával kialakult ideológiai vákuumban sikeresen tudtak teret nyerni még az akadémiai tudományosságban is korábban „eretneknek” vélt nézetek. A 2000-es években, napjainkra a késő-szovjet korszakban kialakult narratíva modernizált változata vált hangsúlyosabbá.

Az iratok egy része ma is zárt, ezek ismeretének hiányában továbbra is rejtélyes marad az, ami közvetlenül az 1941. június 22. előtti napokban, hetekben, hónapokban történt. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a Szovjetunió intenzíven, nagyon is készült a Németország elleni háborúra, de véleményem szerint a szovjet vezetésnek nem állt érdekében, hogy maga

75 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 600–02., 609. Hasonló állásfoglalás: M. MINC, „A szovjet vezetés katonai-doktrínális irányvonala és a szovjet stratégiai tervek az 1941–1942-es években”, in BARTHA ESZTER, KRAUSZ TAMÁS szerk. *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*, 71–85.

76 *Великая Отечественная Война 1941–1945 годов. В двенадцати томах. Том второй. Происхождение и начало войны*, 746., 845.

kezdeményezze az (elkerülhetetlen?) összecsapást, éppen ellenkezőleg. Talán a titokzatos, június 22-én éjjel fél kettő tájban kiadott 1. számú hadparancs, amely egyszerre figyelmeztetett a közelgő német támadásra, és szólította fel a katonákat, hogy „ne dőljenek be a provokációknak,” vethet fényt a szovjet szándékokra. Ez az első látásra valóban ellentmondásos, zavaros szöveg ugyanis csak akkor nyer értelmet, ha abból indulunk ki, Sztálinnak érdeke volt megvédeni az általa is valószínűsített német támadás bekövetkeztét. Politikailag ugyanis nem jelentéktelen, hogy ki a támadó és ki a megtámadott. S valóban, végül is Németország támadta meg a Szovjetuniót, és nem fordítva. Ráadásul ebben a háborúban Németország nem pusztán egyezményeket felrúgó agresszor volt, hanem az emberiség történetének legpusztítóbb népiirtó háborúját vezette a Szovjetunió lakossága ellen.

Gábor Gyóni – Ph.D. in History, Associate Professor, Russian Studies Centre, Department of Eastern and Central European History and Historical Russistics, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest, 1088 Múzeum krt. 6–8.).

E-mail: gyoni.gabor@btk.elte.hu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4489-7537>